

PLEITNOTA TWEEDE DAG M&M / D.J.B. BOSSCHER

1. Het reductiebevel, de Nederlanders en de rol van de rechter

1.1 Het eerste deel van mijn pleidooi ging over het antwoord op de vraag of deze zaak überhaupt thuis hoort bij de civiele rechter. Vandaag wil ik het hebben over de inhoudelijke beoordeling.¹ Staat op voorhand vast dat Shell een onrechtmatige daad zal begaan jegens de Nederlanders als uw Gerechtshof haar niet tegenhoudt? En zo ja, is het zogeheten reductiebevel de aangewezen remedie? Het antwoord op die vragen is twee keer: neen.

1.2 Voordat ik hier verder over spreek, wil ik graag reageren op iets wat gisteren gebeurde.

1.3 In deze zaak speelt het door mr Scheurleer zo treffend genoemde 'energie-trilemma' een belangrijke rol. Het betreft drie potentieel conflicterende, maar onderling samenhangende belangen. Milieudefensie benadrukt steeds het belang van duurzaamheid, dus klimaat en milieu. M&M komt op voor een betrouwbare energievoorziening, plus het belang van *betaalbare* energie voor de Nederlanders.

1.4 Als ik het goed heb begrepen, dan stelde uw Gerechtshof hierover een vraag aan Shell. Dat was aan het einde van de dag. Uw vraag luidde ongeveer als volgt.

Zou de rechter, bij de beoordeling van de vordering tegen Shell, zich kunnen beperken tot 'het belang van klimaatbescherming'? Zou de rechter de gerelateerde belangen van energiezekerheid en betaalbaarheid geheel bij de overheid kunnen leggen? De overheid zou dan moeten zorgen voor flankerende maatregelen om de Nederlanders te beschermen tegen de nadelen en de risico's van het reductiebevel.

1.5 Uw Gerechtshof heeft niet de mening van M&M gevraagd. Toch wil ik hier iets over opmerken.

1.6 Ten eerste wijs ik op de hoedanigheid waarin Milieudefensie c.s. deze procedure voeren. Zij procederen tegen Shell voor de Nederlanders. Hun rechtsvordering strekt specifiek tot bescherming van *hun* belangen. Dit vereist een zorgvuldige afweging door uw Gerechtshof.

- *Enerzijds* is verdedigbaar dat de Nederlanders baat hebben bij bescherming tegen gevaarlijke klimaatverandering. Milieudefensie c.s. zetten hier vol op in.
- *Anderzijds* mag het klimaat-aspect niet in isolement worden beschouwd. De mogelijke nadelen en risico's voor de Nederlanders moeten eveneens worden meegewogen, anders krijg je een vertekend beeld. Het vonnis van de rechtbank een sprekend voorbeeld hoe het nu juist *niet* moet.

¹ Waarbij veronderstellenderwijs wordt aangenomen dat Milieudefensie c.s. ontvankelijk zijn in hun collectieve rechtsvordering als ongevraagde belangenbehartiger van Nederlanders nu en in de toekomst. M&M meent zoals gezegd dat dit niet het geval is.

- 1.7 Ten tweede. Het Gerechtshof heeft kennelijk een stilzwijgende aanname gedaan. U lijkt als volgt te denken:

De rechter zou eventueel kunnen volstaan met het beoordelen van alleen het klimaatbelang, *want* de overheid is bereid en in staat de Nederlanders voor het overige afdoende te beschermen. De onderliggende gedachte van het Gerechtshof lijkt te zijn dat de Nederlanders altijd kunnen rekenen op de overheid, als de nood aan de man komt. M&M is daar niet gerust op.

Stel dat Milieudefensie hun zin krijgen; dan wordt Nederland extra kwetsbaar in vele opzichten. Alles waar fossiele producten voor nodig zijn, komt in de gevarezone. De overheid zal die gaten niet kunnen opvullen.

Neem de nationale veiligheid. Een leger heeft tanks, vliegtuigen, munitie en brandstof nodig. Niet op rantsoen, maar in ruime mate. Daarbij past geen reductiebevel. Ik kom hier dadelijk op terug.

De overheid kan ook geen economische schade compenseren uit het spreekwoordelijke Niets. Het geld moet ergens vandaan komen.

Ten slotte. Uw Gerechtshof kan in deze procedure onmogelijk garanderen dat de overheid daadwerkelijk maatregelen zal nemen om de nadelige gevolgen van het reductiebevel te bestrijden. De Nederlanders worden wel meteen getroffen door die nadelen en die risico's. Zij moeten maar afwachten of iemand hen komt helpen. Het is slecht voor te stellen dat uw Gerechtshof zo'n ongelukkige situatie wil creëren.

2. **Vraag, aanbod en noodzaak van fossiele producten**

- 2.1 Ik begin met het meest prozaïsche bezwaar van M&M. Milieudefensie c.s. willen de Nederlandse bevolking op kosten jagen en het Nederlandse bedrijfsleven uit de markt prijzen. Zij gebruiken de procedure tegen Shell als breekijzer en als afschrikwekkend precedent.² De uitstralende werking van het reductiebevel zal de hele economie raken. De Nederlanders zelf hebben hier niets over te zeggen als het aan Milieudefensie c.s. ligt.
- 2.2 Deze discussie gaat voornamelijk over 'Scope 3'. Dit is de uitstoot van CO2 doordat iemand ergens fossiele producten gebruikt die Shell ooit heeft geproduceerd, verwerkt of verkocht. De gebruikers zijn bedrijven, overheidsorganisaties en consumenten.³ Daarnaast zou Shell haar eigen energieverbruik van en dat van haar leveranciers moeten aanpassen; dit betreft Scope 1 en Scope 2. Ook daar verzet M&M zich met klem tegen.⁴
- 2.3 Denkbaar is dat Shell vanaf eind 2030 wereldwijd méér olie en gas wil leveren dan Milieudefensie c.s. aanvaardbaar achten. Volgens Milieudefensie c.s. zal Shell in dat geval handelen in strijd met de maatschappelijke zorgvuldigheid die zij jegens de

² Zie naast Milieudefensies acties tegen 29 grote bedrijven ook de uiteenzetting van Van Wijnbergen en Van der Ploeg, productie MD-562: 'if Shell wins its appeal, this will set a disastrous precedent, particularly if this would have the legal consequence that the other oil and gas companies would be entitled to the same exemption. Conversely, if Shell does not win its appeal, this will set a positive precedent.'

³ Daarnaast valt te denken aan niet-winstgerichte en levensbeschouwelijke organisaties.

⁴ Zie M&Ms memorie na voeging, paragrafen 60 – 61.

huidige en toekomstige Nederlanders in acht moet nemen. Immers, het beoogde resultaat van het reductiebevel is primair om het beschikbare aanbod van fossiele producten te beperken, te beginnen bij Shell. In de woorden van Milieudefensie:⁵

‘het reduceren van emissies valt of staat met het omlaag brengen van de verkoop van olie- en gasproducten’.

2.4 Milieudefensie c.s. ontkennen in hun memorie na voeging dat het reductiebevel kan leiden tot tekorten en ‘onaanvaardbare’ prijsstijgingen van olie en gas.⁶ Het is echter niet aan Milieudefensie c.s. om voor de Nederlanders te beslissen waar de grens van het aanvaardbare ligt. Bovendien doen zich al prijsstijgingen voor.

2.5 De uiteenzettingen waar Milieudefensie c.s. op leunen, bevestigen bovendien dat het reductiebevel wel degelijk is bedoeld om olie en gas duurder te maken:⁷

‘Iedere manier waarop je het beschikbare aanbod olie of gas beperkt – ‘of dit nu is bij de productie of bij de verkoop’ – zou leiden tot een hogere prijs voor de consument’.

(‘any of these pathways for reducing supply of oil or gas – ‘whether at the point of extraction or at the point of sale’ - would increase the price to consumers’.)

2.6 Geconfronteerd met prijsstijgingen zullen de mensen eerder kiezen voor hernieuwbare alternatieven; dat is althans de verwachting van Milieudefensie c.s..⁸ Zo werkt het echter niet in de praktijk.

2.7 Het reductiebevel kan de bestaande behoefte aan fossiele producten niet wegnemen. Veruit de meeste Nederlanders verwarmen hun matig geïsoleerde woning met aardgas en zij rijden in een brandstofauto. De landbouwsector gebruikt diesel en aardgas om uw en mijn voedsel te verbouwen. Het enkele feit dat de Rechtbank het reductiebevel uitsprak, bracht hierin geen verandering. Daags ná het vonnis woonde iedereen nog steeds in dezelfde woning met dezelfde CV-ketel en dezelfde auto voor de deur. Nederlandse boeren hebben miljoenen euro's geïnvesteerd in landbouwwerktuigen: trekkers, grondbewerkers, maai- dors- en oogstmachines.⁹ Voor hen is er überhaupt geen ‘hernieuwbaar’ alternatief.¹⁰ Ik kan zo nog uren doorgaan, maar u begrijpt waar ik heen wil.

2.8 Als uw Gerechtshof het reductiebevel desondanks handhaaft, en als dit inderdaad het beoogde prijseffect zou hebben, betalen miljoenen Nederlandse huishoudens daarvoor de rekening. Om de nadelige gevolgen te beperken, zouden Milieudefensie

⁵ Schriftelijk pleidooi Milieudefensie 19 maart 2024, paragraaf 106.

⁶ ‘M&M kan (...) niet uit de redeneringen van Milieudefensie c.s. afleiden dat het Vonnis in Nederland tot ingrijpende en onacceptabele prijsstijgingen van (fossiele) energie zal leiden.’ MvAnV, par. 25.

⁷ Productie MD-561, p. 2, laatste alinea. Zie ook p. 1, voetnoot 6: ‘our discussion of the “price effect” focused on the most direct route by which oil and gas prices would increase: Shell reducing its oil and gas supply in response to the R[eduction] O[rder]’.

⁸ Productie MD-561, p. 13: ‘there is an increasing recognition that just as oil and gas prices could be too high, prices could also be too low, thereby undermining the transition away from fossil fuels to low-carbon energy.’

⁹ Om een willekeurig voorbeeld te noemen: een maai/dorscombinatie van het merk Claas, type Lexion 8900, heeft een catalogusprijs vanaf € 850.980 exclusief BTW.

¹⁰ RTL Nieuws, 25 februari 2024: Boeren kopen geen elektrische tractor: duur, snel leeg en lastig. Zie: <https://www.rtlnieuws.nl/economie/bedrijven/artikel/5434058/elektrische-tractor-landbouw-boer-duur-accu-snel-leeg-laden>

c.s. alle getroffen Nederlanders kosteloos moeten voorzien van een warmtepomp, woningisolatie en een elektrische auto plus laadpaal. Om nog te zwijgen van de landbouwmechanisatie, de industrie enzovoorts. Milieudefensie c.s. schuiven deze verantwoordelijkheid van zich af. Zulke dingen moet 'de overheid' maar regelen, of de 'samenleving'.¹¹ Zij zetten diezelfde samenleving echter buiten spel bij het opleggen van de reductieverplichting.

3. Milieudefensie c.s. zetten de klimaatgevaren wel erg dik aan

- 3.1 Met het volgende onderwerp begeef ik mij op glad ijs. Ik ga namelijk kritiek uiten op de alarmboodschap van Milieudefensie c.s. in hun laatste processtuk.¹² M&M vindt dat Milieudefensie c.s. eenzijdig de gevaren van klimaatverandering benadrukken, zonder de belangen van energiezekerheid en betaalbare energievoorziening mee te nemen in hun beoordeling. De wetenschappelijke bronnen waar Milieudefensie c.s. naar verwijzen, geven ook een genuanceerder beeld dan zij doen voorkomen.
- 3.2 M&M begrijpt dat zij hiermee een maatschappelijk taboe doorbreekt. Je wordt niet geacht kanttekeningen te plaatsen bij de onheilstijdingen van Milieudefensie c.s. en haar bondgenoten. Voor je het weet, ben je een 'klimaatontkenner'. Dat stempel wil M&M uiteraard niet hebben. Maar er moet ruimte zijn, ook in deze procedure, om het klimaatvraagstuk in breder perspectief te beschouwen dan Milieudefensie c.s. doen en naar de feiten te kijken.
- 3.3 De wereldwijde gemiddelde temperatuur vertoont een stijgende lijn. Het weer in Nederland lijkt extremer te worden: meer regen in korte tijd, afgewisseld met langere perioden van droogte. Deze uitdagingen kunnen vrij eenvoudig worden aangepakt, met irrigatie, water- en natuurbeheer. Misschien stijgt de zeespiegel; dat proces zal geleidelijk verlopen, zodat er voldoende tijd is voor passende maatregelen. De economische gevolgen zijn beperkt.¹³ De grondrechten op leven en gezinsleven van de Nederlanders staan niet op het spel.
- 3.4 Dat de temperatuurstijging in Nederland tot nu toe hoger uitvalt dan het wereldwijde gemiddelde, is overigens geen reden voor paniek.¹⁴ Nederland is nu eenmaal dichtbevolkt en urbanisatie is waarschijnlijk een deel van de verklaring van de opwarming. Tweederde van het aardoppervlak is echter bedekt met oceaan. Zeewater warmt minder snel op dan land. Logisch dus dat Nederland een bovengemiddelde opwarming laat zien.¹⁵
- 3.5 Naar de mening van M&M schermen Milieudefensie c.s. bij voorkeur met extreme toekomstprojecties waarvan het IPCC zelf zegt dat die niet voor beleid geschikt zijn.¹⁶ Deze staan bekend als RCP 8.5 of SSP5-8.5. Wat Milieudefensie c.s. er niet bij zeggen,

¹¹ O.a. MvAnV, paragrafen 19, 43, 68.

¹² Dat wil zeggen het schriftelijk pleidooi van Milieudefensie d.d. 19 maart 2024.

¹³ Voor klimaatgerelateerde waterveiligheid en -beheer is voor de periode van 2022 tot 2035 circa 19 miljard euro gereserveerd in de Nederlandse rijksbegroting. De totale verwachte kosten tot 2050 zijn circa 31 miljard euro; dat is € 58,- per jaar per Nederlander. Zie: <https://dp2024.deltaprogramma.nl/hoofdlijnen/in-vijf-minuten/#fea6e2214778797d3a7c7414087e0a29>

¹⁴ Vonnis, rechtsoverweging 4.4.6.

¹⁵ Meer details in M&M's productie 37, pagina's 30 -31.

¹⁶ Schriftelijk pleidooi Milieudefensie 19 maart 2024, paragraaf 77 e.v., verwijzend naar KNMI-scenario's.

is dat zulke doemscenario's fors afwijken van de werkelijkheid.¹⁷ Het zijn zuiver theoretische projecties.¹⁸ Om de modellen sluitend te maken, moet je bijvoorbeeld aannemen dat de wereld tot 2100 voortdurend meer steenkool zal gebruiken. Maar zelfs met alle Chinese steenkoolcentrales zal de piek binnen vijf jaar zijn bereikt; daarna wordt het snel minder. Dit mede dankzij aardgas, als aanvulling op hernieuwbare energie. Een andere onrealistische aanname binnen RCP 8.5 is een sterke bevolkingsgroei naar 12 miljard mensen, terwijl een maximum van tien miljard mensen veel waarschijnlijker is. Uw Gerechtshof behoort zich hierdoor niet te laten misleiden.

3.6 Deze nuanceringsen laten onverlet dat snelle klimaatverandering een gevaarlijke werking kan hebben, zowel op het niveau van de samenleving als het individu. Als er voor het overige geen problemen zouden zijn in de wereld, en als dat niks zou kosten, zou klimaatbeleid onze enige prioriteit moeten zijn. Maar zo eenvoudig is het niet.¹⁹ Al helemaal niet in Nederland, waar de vermeende achterban van Milieudefensie c.s. woont en waar de bevolking juist door haar welvaart zich bescherming kan veroorloven tegen klimaatverandering.

3.7 Het Koninkrijk staat voortdurend bloot aan dreigingen van allerlei aard.²⁰ De nationale veiligheidsbelangen omvatten (i) territoriale veiligheid,²¹ (ii) fysieke veiligheid,²² (iii) economische veiligheid,²³ (iv) ecologische veiligheid,²⁴ (v) sociale en politieke stabiliteit²⁵ en (vi) internationale rechtsorde en stabiliteit.²⁶ De hieraan gerelateerde risico's kun je ordenen in thema's die elkaar deels overlappen of die elkaar beïnvloeden:

- Klimaat- en natuurrampen;
- Infectieziekten;
- Zware ongevallen;

¹⁷ Wat hier zoal niet aan deugt, is onder meer omschreven in M&M's producties 36, 37 en 43. Zie bijvoorbeeld productie 37, pagina 20, met verwijzingen naar onderliggende bronnen.

¹⁸ Milieudefensie erkent schoorvoetend dat het hoge uitstootscenario "waarschijnlijk een overschatting van de CO₂ uitstoot is", maar zij laat zich hierdoor niet tegenhouden (Schriftelijk pleidooi 19 maart 2024, paragraaf 79).

¹⁹ Zie M&M's productie 37, waarin het bredere perspectief uitgebreid is toegelicht.

²⁰ Rijksbrede risicoanalyse nationale veiligheid, Rijksoverheid, 26 september 2022, <https://www.nctv.nl/binaries/nctv/documenten/publicaties/2022/09/26/rijksbrede-risicoanalyse-nationale-veiligheid/Rijksbrede+Risicoanalyse+nationale+veiligheid+2022.pdf>

²¹ In de Rijksbrede risicoanalyse gedefinieerd als: het ongestoord functioneren van het Koninkrijk der Nederlanden en haar EU en NAVO bondgenoten als onafhankelijke staten in brede zin, dan wel de territoriale veiligheid in enge zin.

²² Het ongestoord functioneren van de mens in het Koninkrijk der Nederlanden en zijn omgeving.

²³ Het ongestoord functioneren van het Koninkrijk der Nederlanden als een effectieve en efficiënte economie.

²⁴ Het ongestoord blijven voortbestaan van de natuurlijke leefomgeving in en nabij het Koninkrijk der Nederlanden.

²⁵ Het ongestoorde voortbestaan van een maatschappelijk klimaat waarin individuen ongestoord kunnen functioneren en groepen mensen goed met elkaar kunnen samenleven binnen de verworvenheden van de democratische rechtsstaat van het Koninkrijk der Nederlanden en daarin gedeelde waarden.

²⁶ Het goed functioneren van het internationale stelsel van normen en afspraken, gericht op het bevorderen van de internationale vrede en veiligheid, inclusief mensenrechten, en effectieve multilaterale instituties en regimes, alsmede het goed functioneren van staten grenzend aan het Koninkrijk der Nederlanden en in de directe omgeving van de Europese Unie.

- Polarisatie, extremisme en terrorisme;
 - Ongewenste inmenging en beïnvloeding van de democratische rechtsstaat;
 - Internationale en militaire dreigingen;
 - Economische dreigingen;
 - Cyberdreigingen;
 - Bedreiging van de vitale infrastructuur.
- 3.8 Ik heb met opzet klimaat bovenaan gezet, maar er zijn dus ook nog andere dreigingen, die misschien wel méér om aandacht vragen, sommige in elk geval op kortere termijn. Een vergelijkbaar beeld ontstaat als je een economische invalshoek kiest.²⁷
- 3.9 Het gaat er steeds om, een afweging te maken tussen risico's, kosten en opbrengsten. En juist die afweging ontbreekt in het betoog van Milieudefensie c.s.. Hierover het volgende.
- 4. Milieudefensie c.s. zijn blind voor andere gevaren dan klimaatverandering**
- 4.1 M&M's vrees voor nadelige gevolgen van het reductiebevel gaat verder dan alleen de portemonnee van de Nederlanders. Milieudefensie c.s. zetten ook de veiligheid, vrijheid en welvaart van ons land op het spel.²⁸
- 4.2 Uw Gerechtshof staat voor de vraag of op voorhand zeker is dat Shell, door boven een arbitrair gekozen volume olie en gas te leveren, een onrechtmatige daad zou begaan jegens de Nederlanders, *gegeven de toestand in de wereld vanaf eind 2030 zonder einddatum*. Dit is een onmogelijke opgave, want niemand weet wat de toekomst brengt. Het enige wat je hierover kunt zeggen, is dat er reden is voor bezorgdheid. Als Milieudefensie c.s. hun zin krijgen, wordt Nederland nog kwetsbaarder dan nu al het geval is.²⁹
- 4.3 De Europese Unie zal de komende jaren veel olie en gas consumeren, maar produceert deze nauwelijks meer.³⁰ Een razendsnelle energietransitie zou fossiele energie overbodig moeten maken. Of dat allemaal, gaat lukken, en op tijd, is zeer twijfelachtig.³¹ De Nederlandse samenleving is slecht voorbereid op de risico's die

²⁷ Zie M&M's producties 40, 41 en 42.

²⁸ Zie M&M's producties 58 en 59, alsook de Veiligheidsstrategie voor het Koninkrijk der Nederlanden 2023-2029.

<https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2023/04/03/veiligheidsstrategie-voor-het-koninkrijk-der-nederlanden/Veiligheidsstrategie+voor+het+Koninkrijk+der+Nederlanden.pdf>

²⁹ Zie M&M's producties 31 (Energietransitie: Moerland), 32 (PWC: Energierekening), 33 (Van Anel: Klimaatbeleid), 34 (Arnold: Food prices), 37 (Hoogduin: economische gevolgen), 38 (Samenvatting productie 37), 39 (Lindzen: Doelstellingen VN duurzame ontwikkeling), 40 (Nordhaus: optimale klimaat mensheid), 45 (Van de Oetelaar: kosten), 46 (Van Anel: Energieuitval), 47 (Moerland: Grafische weergave energiebeleid), 48 (Morningstat: nadelige gevolgen energiebeleid), 49 (Equinor: energy perspectives), 50 (Fitz: \$ 18 trillion gap), 51 (Landalfini: Geo-economical fragmentation), 52 (McKinsey: Energiebehoefte-scenario's), 57 (Mulder: vervoersarmoede), 58 (Teer: Competitie China, Rusland) en 59 (Van den Beukel: Olie en gasbehoefte).

³⁰ In 2022 was de energiemix in Nederland 7% steenkool, 51% olie en -derivaten, 28% aardgas, 1% kernenergie en 13% wind/zon/overig hernieuwbaar. Bron: Energy Institute - Statistical Review of World Energy (2023).

³¹ Zie M&M's producties 5 (brief Min. EZ), 6 (publicatie ABN-Amro), 7 (FD-artikel), 20 (World Energy Investment rapport 2023), 21 (The State of the European Wind Energy Supply Chain, Rystad), 22

deze sprong in het diepe met zich meebrengt. Het zou daarom heel onverstandig zijn om het aanbod van fossiele producten nog verder te beperken, zoals Milieudefensie c.s. willen.

4.4 Ik licht dit toe.

- (a) Twee pijlers van de Nederlandse welvaart: de gasproductie in Groningen en gasimport uit Rusland³² zijn weggefallen. Sindsdien heeft Nederland een betaalbaarheidsprobleem voor energie. Industriële bedrijven gaan kapot aan de hoge energiekosten. De enige manier om te overleven, is de productie verplaatsen naar de VS of Azië. Hetzelfde probleem speelt in Duitsland, vanouds de belangrijkste handelspartner van Nederland.³³
- (b) De inval van Rusland in Oekraïne is meer dan een conflict tussen twee landen. Voor Moskou gaat de onderliggende strijd over zeggenschap hoe de wereld wordt bestuurd. De invasie in Oekraïne verhoogt ook het risico op andere interstatelijke oorlogen. Grote mogendheden staan tegenover elkaar. Kleine en middelgrote machten maken gebruik van de chaos.³⁴ Iran kan ongestraft verder werken aan zijn eigen kernwapens.³⁵ Escalatie ligt op de loer.
- (c) Rusland dreigt met annexatie van de Baltische staten.³⁶ Het land voelt zich bedreigd door 'het Westen'. Een rechtstreeks militair conflict tussen Rusland en de NAVO komt steeds dichterbij.
- (d) Versterking van de Nederlandse krijgsmacht is daarom dringend geboden.³⁷ Voor de opbouw van arsenalen en voorraden zijn fossiele producten absoluut onmisbaar.³⁸ Daarbij komt dat het legermaterieel rijdt, vaart en vliegt op diesel en kerosine.³⁹

(ETH Zürich website), 31 (rapport van Moerland), 36 (opinie van Curry en Bergkamp), 37 (rapport van McKittrick c.s.), 47 (aanvullend rapport van Moerland), 50 (BCG-studie) en 59 (Rapport van HCSS).

³² In 2014 bedroeg gasimport uit Rusland circa 30% van de EU's gasimport. Deze afhankelijkheid groeide naar meer dan 45% van de totale import en meer dan 40% van de Europese gasconsumptie in 2021.

³³ 'Germany faces a looming threat of deindustrialisation', The Economist, geraadpleegd op 14 december 2022,

<https://www.economist.com/business/2022/09/11/germany-faces-a-looming-threat-of-deindustrialisation>

³⁴ Denk aan Azerbeidjan dat in september 2023 de Armeense enclave Nagorno-Karabach annexeerde. Rusland, een historische bondgenoot van Armenië, had het te druk in Oekraïne om hulp te bieden.

³⁵ <https://www.telegraaf.nl/nieuws/1514131822/alarm-iran-heeft-binnen-week-genoeg-verrijkt-uranium-voor-atoombom> (De Telegraaf, 7 februari 2024)

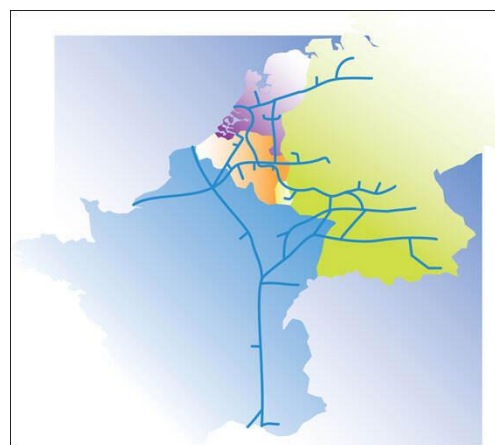
³⁶ Zie bijvoorbeeld <https://www.bnr.nl/nieuws/internationaal/10541005/rusland-binnen-enkele-jaren-in-staat-de-baltische-staten-aan-te-vallen>

³⁷ Alle NAVO-landen hebben zich gecommitteerd aan de nieuwe *Defense Investment Pledge*. Hiermee spreken bondgenoten af om structureel minimaal 2% van het bbp te besteden aan Defensie.

³⁸ Het productieproces van staal, bijvoorbeeld, omvat een stap waarin steenkool en ijzererts op hoge temperatuur (2.300 graden Celsius) worden vermengd. Dit vereist steenkool als (deels vluchtige) grondstof en steenkool, olie of gas om de hoogovens op temperatuur te houden.

³⁹ Europese Commissie, januari 2024: 'Greening the armies — Is a sustainable approach to national defence possible?' (Het antwoord is: nee, om allerlei redenen.)

In dit verband wijs ik op de Defensie Pijpleiding Organisatie (DPO), een onderdeel van het Ministerie van Defensie. DPO betreft vliegtuigbrandstof van raffinaderijen en opslagterminals in de Botlek. Vervolgens transporteert zij deze kerosine naar de gebruikers via een eigen ondergronds netwerk. Dit is weer verbonden met andere netwerken in de Benelux, Duitsland en Frankrijk.

De afnemers van DPO zijn de militaire vliegbases van Nederland en de VS in Europa, en luchthaven Schiphol. In tijd van crisis gaan de militaire vliegbases vóór.

Shell produceert en levert vanuit Pernis kerosine aan DPO. Daarmee draagt Shell bij aan het beschermen van de Nederlandse nationale veiligheid. M&M heeft verder niets met Shell, maar het is wel een relevante omstandigheid voor de (on)rechtmatigheidsvraag.

- (e) China zal op enig moment Taiwan binnenvallen.⁴⁰ Zelfs als China daarmee geen derde wereldoorlog uitlokt,⁴¹ dan nog zal dit de overgang naar duurzame energie in Nederland aanzienlijk vertragen.

Door wereldwijde bevolkingsgroei, vergrijzing, de opkomst van nieuwe economieën, digitalisering, herbewapening en de energietransitie, is er steeds meer behoefte aan halfgeleiders en kritieke grondstoffen.

<https://www.consilium.europa.eu/media/69607/art-greening-the-armies.pdf>

⁴⁰ <https://nos.nl/artikel/2503363-xi-jinping-hereniging-van-china-en-taiwan-onvermijdelijk>

⁴¹ Rudd, Kevin. The Avoidable War: The Dangers of a Catastrophic Conflict between the US and Xi Jinping's China. New York: PublicAffairs, 2022.

Taiwan is met afstand de grootste producent van geavanceerde halfgeleiders (computerchips) ter wereld. China heeft een enorm sterke machtspositie in grondstoffen en producten voor de hernieuwbare energie-infrastructuur. Het land kan de export van die essentiële materialen beperken, bijvoorbeeld om het Westen onder druk te zetten opdat China zijn gang kan gaan in Taiwan.⁴²

Als het China-Taiwan conflict escaleert, merken de Nederlanders dat meteen in hun dagelijks leven. Chinese grondstoffen en Taiwanese chips zijn onmisbaar in de gezondheidszorg, defensie, mobiliteit en alles wat met duurzame energievoorziening te maken heeft. Windturbines,⁴³ zonneparken,⁴⁴ de bijbehorende infrastructuur en elektrische auto's kunnen niet zonder.

- 4.5 Nederland is een klein land in een grote wereld. Wij hebben nauwelijks invloed op de geopolitieke risico's die ik net heb samengevat. Reden te meer om voorbereid te zijn op het ergste. Daarbij hoort onder andere een ruime beschikbaarheid van fossiele brandstoffen en fossiele producten. Dat is essentieel voor het behoud van onze vrijheid en energiezekerheid, totdat er toereikende hernieuwbare alternatieven voorhanden zijn.
- 4.6 Nu mag je de situatie op dit moment niet zonder meer doortrekken naar de toekomst. Het kán meevallen. Stel, er wordt straks een uitvinding gedaan waardoor de energietransitie onverwacht sneller en soepeler verloopt. Denk aan goedkope massa-opslag van energie voor langere tijd. Daarmee zou Nederland in de donkere wintermaanden kunnen teren op overtollige zonkracht uit de zomer. Als zoiets gebeurt, hebben de mensen natuurlijk minder behoefte aan olie en gas. In dat geval kan Shell haar fossiele producten aan de straatstenen niet kwijt. Een reductiebevel zou dan niet zozeer schadelijk maar overbodig zijn.

5. Milieudefensie c.s. bewijzen ook de rest van de wereld geen dienst

- 5.1 Milieudefensie c.s. mogen van de Rechtbank spreken voor de Nederlanders, niet voor de rest van de wereldbevolking. In zoverre is dus zonder belang hoe hun goede werken uitwerken buiten Nederland. Toch wil ik hier kort iets over zeggen.
- 5.2 Milieudefensie cs betogen dat het principe van 'equity' ertoe moet leiden dat ontwikkelde landen nog veel sneller moeten reduceren dan wat zij nu al van plan zijn te doen. Dat leidt er onvermijdelijk toe dat Nederland – en dus de Nederlanders – nog veel sneller moeten reduceren dan zij nu al van plan zijn. Dat volgt ook uit de producties van Milieudefensie⁴⁵. Op deze manier zouden ontwikkelingslanden – maar feitelijk vooral China, wat geen ontwikkelingsland meer is – extra ruimte krijgen om kolen te blijven stoken.

⁴² Zie M&Ms producties 58 en 59, alsook Yu, Sun and Demetri Sevastopulo, "China targets rare earth export curbs to hobble US defence industry", Financial Times 16 februari 2021, <https://www.ft.com/content/d3ed83f4-19bc4d16-b510-415749c032c1>

⁴³ De permanente magneten, een essentieel onderdeel van windturbines, zijn gemaakt van neodymium. Dit is een metaal dat in meerderheid wordt gewonnen, en bijna uitsluitend wordt geraffineerd en verwerkt in China.

⁴⁴ Zonnepanelen zijn gemaakt van silicium dat grotendeels wordt gedolven en vrijwel geheel wordt verfijnd en verwerkt in China.

⁴⁵ Vergelijk productie MD-571E, waar prof. Rogelj berekent dat de minimale reductie van buurland België ergens tussen de 61 en de 80% moet zijn in 2030.

- 5.3 Deze argumentatielijn is echter direct tegengesteld aan het belang van de achterban van Milieudefensie c.s.. Zij lijken te vergeten dat zij niet-ontvankelijk zijn verklaard voor zover zij stellen de belangen van de gehele wereldbevolking te behartigen.⁴⁶ Milieudefensie c.s. heeft daartegen geen hoger beroep in gesteld. Zij kunnen in deze procedure alleen opkomen voor het belang van de Nederlanders; zij kunnen niet opkomen voor het belang van inwoners van andere landen ten koste van het belang van Nederlanders, zoals zij doen met hun beroep op het zogenaamde CBDR-principe van het Parijs-akkoord.
- 5.4 De mate waarin een samenleving zichzelf kan beschermen tegen gevaarlijke klimaatverandering is een lineaire functie van de materiële welvaart van die samenleving. Inwoners van rijke landen zoals Nederland zullen er relatief minder last van hebben dan de bevolking van Sub-Sahara Afrika. Klimaatmaatregelen kosten namelijk geld, energie en grondstoffen, en arme landen hebben die bepaald niet in overvloed.
- 5.5 Feit is dat de meest kwetsbare landen doorgaans niet goed in staat zijn hun bevolking te beschermen tegen nadelige gevolgen van klimaatverandering. Dit is moreel problematisch, maar ook onverstandig vanuit een wereldwijd economisch perspectief. Klimaatadaptatie-investeringen in kuststeden, bijvoorbeeld, betalen zich vele malen terug, omdat de schade die wordt voorkomen zo groot is. Daarnaast raken arme landen achterop in de 'groene economie' doordat zij onvoldoende kunnen investeren. Zij missen de boot zowel bij *mitigatie* als *adaptatie*.
- 5.6 In theorie zouden de rijke landen de portemonnee kunnen trekken. In de praktijk houden zij de hand op de knip. Er wordt veel te weinig geïnvesteerd in duurzame energie en klimaatbescherming waar die het meest nodig zijn.⁴⁷ Dit hangt samen met de financiële risico's van klimaatgerelateerde projecten in zwakke, corrupte en instabiele regio's. Een competente overheid is sowieso een schaars goed in de armste landen.⁴⁸ Daar ligt een heel groot deel van het probleem, en niet zozeer in 'antropogeen' gedreven klimaatverandering. Toewijzing van de vorderingen van Milieudefensie c.s. tegen Shell zullen hier geen verbetering in brengen, ook al suggereren hun processtukken iets anders.
- 5.7 Ik geef een voorbeeld ter illustratie. Milieudefensie c.s. houden de fossiele energiesector verantwoordelijk voor 'onvoorstelbare overstromingen', onder meer in Pakistan.⁴⁹ De laatste jaren valt daar steeds meer regen tijdens de moessonperiode. Langdurige, hevige regenval in 2022 veroorzaakte een landelijke overstroming, met economische en humanitaire rampspoed tot gevolg.
- 5.8 Klimaatwetenschappers zochten naar de onderliggende oorzaak. Waar kwam al die regen opeens vandaan? Zij lieten hun modellen los op de waarnemingen.⁵⁰ Hier kon

⁴⁶ Schriftelijke pleitnota, paragraaf 6.2.2(e) en Vonnis, rechtsoverwegingen 4.2.2 – 4.2.3.

⁴⁷ Milieudefensie wijst hier terecht op in haar processtukken en producties.

⁴⁸ <https://www.transparency.org/en/blog/corruption-and-climate-vulnerability-a-devastating-relationship>

⁴⁹ Milieudefensies schriftelijke pleidooi 19 maart 2024, paragraaf 26.

⁵⁰ Otto, F.E.L et al. (2023) Climate change increased extreme monsoon rainfall, flooding highly vulnerable communities in Pakistan. Environmental Research: Climate.

echter *geen* meetbare invloed van antropogene klimaatverandering uit worden afgeleid.⁵¹

‘De regenval in het gebied van de Indus [rivier] is (...) uitermate variabel van jaar tot jaar (...)’

‘De [klimaatmodellen] die aan onze evaluatiecriteria voldoen, geven in het algemeen een veel kleinere verschuiving in de kans op en intensiteit van extreme neerslag dan de trend die wij hebben waargenomen.’

‘Deze discrepantie duidt er op dat lange-termijn-variabiliteit, of processen die buiten onze evaluatie vallen, een belangrijke rol kunnen spelen; dit maakt het onmogelijk om te kwantificeren in hoeverre door-mensen-veroorzaakte klimaatverandering bij dit alles een rol speelt.’

‘Rainfall in the Indus basin is (...) extremely variable from year to year’ (...)

‘Those [climate models] that pass our evaluation test generally show a much smaller change in likelihood and intensity of extreme rainfall than the trend we found in the observations.’

‘This discrepancy suggests that long-term variability, or processes that our evaluation may not capture, can play an important role, rendering it infeasible to quantify the overall role of human-induced climate change.’

5.9 Volgens de onderzoekers had de recente opwarming in de regio een relatief onbeduidend effect op de hoeveelheid smeltwater in de Indus rivier.⁵² En de kans dat klimaatverandering de enige oorzaak was van de toegenomen extreme regenval, schatten zij op hooguit 20%.⁵³

5.10 Wat hier ook van zij, laat ons in dit processuele debat eens aannemen dat de zware overstroming in Pakistan in 2022 enig verband hield met klimaatverandering door fossiele CO2 uitstoot. Daarmee is nog niet gezegd dat het reductiebevel een passende remedie zou zijn om humanitaire en economische ellende in de toekomst te voorkomen. (Overigens vraagt M&M zich af hoe een watersnood in Pakistan een onrechtmatige daad van Shell jegens de Nederlanders kan opleveren, maar dit terzijde.)

5.11 Kort na de overstroming stuurde Nederland waterbouwkundigen naar Pakistan. Zij zagen al snel wat er mis was:⁵⁴

‘In de delta is zoveel gebouwd – wegen, spoorwegen, irrigatiekanalen, steden en dorpen – dat het water geen ruimte heeft om af te stromen. (...)’

⁵¹ Samenvatting, ook hier te vinden: <https://www.worldweatherattribution.org/climate-change-likely-increased-extreme-monsoon-rainfall-flooding-highly-vulnerable-communities-in-pakistan/> (Nadruk toegevoegd).

⁵² Paragraaf 1.1: ‘The hot summer also amplified the melting of Pakistan’s 7000 glaciers that feed the Indus river (NASA Earth Observatory, 2022), though the relative contribution of glacial meltwater to the flooding is unknown (Mallapaty, 2022) and likely much smaller than the rainfall itself’ (nadruk toegevoegd).

⁵³ Paragraaf 1.3: “there is low confidence that the observed extreme rainfall increase is due to human influence on the climate system (IPCC, 2021), partially because other factors are known to influence monsoon strength, such as irrigation practices” (nadruk toegevoegd). Low confidence betekent ‘een waarschijnlijkheid van circa 2 op 10’.

⁵⁴ <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-buitenlandse-zaken/het-werk-van-bz-in-de-praktijk/weblogs/2023/aftellen-naar-vn-waterconferentie-overstromingen-in-pakistan>

De manier waarop het gebied is ingericht is vaak een hoofdoorzaak van grote schade bij overstromingen. Niet alleen in Pakistan (...)'.

- 5.12 De oplossing ligt dus in Pakistan zelf. Beter waterbeheer ter plaatse kan toekomstige rampen voorkomen. Of het land daarin slaagt, ligt geheel buiten de invloedssfeer van uw Gerechtshof.
- 5.13 Als we de vordering van Milieudefensie c.s. tegen deze achtergrond bezien, wordt duidelijk waarom een reductiebevel geen zinvolle remedie is. Door de enkele uitspraak van uw Gerechtshof krijgt een land als Pakistan niet opeens een competente, daadkrachtige overheid. Evenmin zal het reductiebevel geld vrij maken voor de benodigde investeringen ter plaatse.
- 5.14 Het voorbeeld van de Pakistaanse overstroming brengt mij terug op het thema economische ontwikkeling. Hoe kunnen arme landen hun welvaart vergroten om hun klimaatbeleid te financieren? Op dezelfde manier als het rijke Westen: doordat zij, liefst zo kort mogelijk, gebruik maken van fossiele producten voor energie en grondstoffen. Het is een ironische situatie: het klimaat verandert door de uitstoot van CO₂.⁵⁵ Om de bevolking te beschermen tegen de nadelige gevolgen, moeten de arme landen eerst veel rijker worden. In dat proces komt nog meer CO₂ vrij. Geen optimale gang van zaken, maar het is wat het is, en dat gaat deze civiele procedure niet veranderen.
- 5.15 Fossiele brandstoffen kunnen dus aan de welvaart in landen als Pakistan bijdragen en zo de middelen verschaffen voor bescherming tegen extreem weer en eventuele klimaatgerelateerde gebeurtenissen. Dat effect dient het Gerechtshof mee te wegen.
- 5.16 Dan de Nederlanders. Zij hebben een eigen belang bij wereldwijde welvaartsgroei en klimaatbescherming. Hoe beter men het elders heeft, des te kleiner is het risico van ontwrichtende volksverhuizingen naar 'veilige' regio's zoals Nederland. Milieudefensie c.s. negeren ten onrechte deze kant van de fossiele medaille. Dit is echter wel een relevant gezichtspunt bij de vraag of het leveren van olie en gas een onrechtmatige daad kan opleveren jegens de Nederlanders.
- 5.17 Samengevat betekent het oordeel van de Rechtbank dat Milieudefensie c.s. niet kunnen opkomen voor de wereldbevolking buiten Nederland en daarmee niet-ontvankelijk.

6. Fossiele producten: problematisch maar onmisbaar

- 6.1 Alles overziend is de stand van zaken als volgt.
- 6.2 Shell produceert en verkoopt over de hele wereld fossiele producten zoals olie en gas. Bij het gebruik daarvan komt CO₂ vrij, wat een broeikasgas is, en draagt daarmee bij aan gevaarlijke klimaatverandering *zoals tal van op zichzelf nuttige economische activiteiten*; we hebben het niet over roken. Daarmee is Shell nog niet verantwoordelijk voor de keuzes die de samenleving als geheel maakt. Immers:
- (a) Olie, gas en daarvan afgeleide producten voorzien in de dagelijkse levensbehoeften van miljarden mensen. Dit zal zo blijven totdat er voldoende

⁵⁵ En allerlei andere broeikasgassen die voor het merendeel gerelateerd zijn aan de productie, verwerking en consumptie van fossiele producten.

betrouwbare, betaalbare en daadwerkelijk beschikbare duurzame alternatieven voorhanden zijn.

- (b) De mensen die – rechtstreeks en indirect – fossiele producten gebruiken, doen dat terwijl zij weten wat de daaraan verbonden nadelen zijn; dit is hun eigen bewuste keuze.⁵⁶ In ieder geval geldt dat voor de Nederlanders, wiens belangen Milieudefensie c.s. zeggen te behartigen. Onze mobieltjes, laptops, fietsen, auto's, huizen zijn ook met behulp van fossiele grondstoffen gemaakt, waarvan de achterban van Milieudefensie c.s. ook lustig gebruik maakt.
- (c) Het wereldwijde gebruik van fossiele producten zal gestaag afnemen naar mate er meer en betere hernieuwbare oplossingen beschikbaar komen. Ondertussen willen mensen in arme landen hun welvaart vergroten. Zij zijn niet bereid te wachten totdat het 100% hernieuwbaar kan.⁵⁷
- (d) Het tempo waarin de energietransitie zich voltrekt, hangt af van heel veel factoren. Enerzijds zijn er grote praktische belemmeringen, zoals tekorten aan grondstoffen, bouw materiaal en arbeidskrachten;⁵⁸ anderzijds ontwikkelt de techniek zich soms sneller dan verwacht. Shell kan de voortgang van dit proces niet wezenlijk beïnvloeden, laat staan tegenhouden.

6.3 Het IPCC voorziet slechts beperkte economische risico's door klimaatverandering, afgezet tegen andere maatschappelijke veranderingen:⁵⁹

'In de meeste sectoren van de economie zal klimaatverandering slechts een beperkte invloed hebben, vergeleken met de gevolgen van andere factoren. Veranderingen in bevolkingsomvang, leeftijdsopbouw, inkomen, technologie, onderlinge prijsverschillen, levensstijl, beleid, overheidsop treden en vele andere aspecten van de sociaal-economische ontwikkeling zullen vraag en aanbod van goederen en diensten sterker beïnvloeden dan klimaatverandering.'

'For most economic sectors, the impact of climate change will be small relative to the impacts of other drivers. Changes in population, age, income, technology, relative prices, lifestyle, regulation, governance, and many other aspects of socioeconomic development will have an impact on the supply and demand of economic goods and services that is large relative to the impact of climate change.'

6.4 Het IPCC waarschuwt ook voor maatschappelijke wanorde als je het gebruik van fossiele producten hals-over-kop probeert terug te dringen:⁶⁰

'Ambitieuze reductiepaden brengen grote en soms ontwrichtende veranderingen in bestaande economische structuren met zich mee, wat belangrijke gevolgen heeft voor de

⁵⁶ Zie o.a. M&M's productie 19: voorpagina New York Times, 24 juni 1988.

⁵⁷ Zie M&M's producties 8, 9 en 10.

⁵⁸ Zie M&M's producties 5 (brief Min. EZ), 6 (publicatie ABN-Amro), 7 (FD-artikel), 12 (Bumps in the Energy Transition), 20 (World Energy Investment rapport 2023), 21 (The State of the European Wind Energy Supply Chain, Rystad), 22 (ETH Zürich website), 31 (rapport van Moerland), 47 (aanvullend rapport van Moerland) en 50 (BCG-studie).

⁵⁹ IPCC 5th Assessment Report, Working Group II Chapter 102 p. 662. Het IPCC heeft deze conclusie nadien nooit ingetrokken of bijgesteld.

⁶⁰ Productie MD-495A, pagina 42, paragraaf C.2.5.

verdeling [van de economische schade] zowel op nationaal niveau als tussen landen onderling.'

'Ambitious mitigation pathways imply large and sometimes disruptive changes in existing economic structures, with significant distributional consequences within and between countries.'

- 6.5 Het IPCC beveelt daarom aan dat ieder fossiel-reductieplan ondersteund moet worden door flankerende maatregelen van overheidswege.⁶¹ Dit is precies wat M&M steeds zegt. Je kunt geen werkbaar klimaatbeleid afdwingen door een reductiebevel tegen één onderneming te vorderen bij de civiele rechter. Dat is vragen om problemen.
- 6.6 Kortom, hernieuwbare energie heeft nog een lange weg te gaan. In de tussentijd hebben de Nederlanders een gerechtvaardigd belang bij betrouwbare toegang tot betaalbare energie. De toewijzing van de vorderingen van Milieudefensie c.s. tegen Shell zou deze belangen ernstig kunnen schaden. Als iemand zich schuldig dreigt te maken aan onrechtmatige gevaarstelling, zijn het Milieudefensie c.s.; zoals het spreekwoord zegt: de weg naar de hel is geplaveid met goede voornemens.

⁶¹ Het IPCC spreekt van 'fiscal, financial, institutional and regulatory reforms and (...) integrating climate actions with macroeconomic policies through (i) economy-wide packages, consistent with national circumstances, supporting sustainable low-emission growth paths; (ii) climate resilient safety nets and social protection; and (iii) improved access to finance for low-emissions infrastructure and technologies, especially in developing countries' (pagina 42, paragraaf C.2.5.